

Evoking the Archetype of Mother in Resistance Poetry of

Afghanistan *

Neematollah Atayi ¹

Mohamad Kazem Yoosefpoor ²

Reza Cheraghi ³

Abstract

۱. Introduction

By the year the Islamic revolution in Iran overthrew the former regime, a Marxist system in Afghanistan took the power, the anti-religious nature of which caused many mass uprising against it. The civilian resistance continued till the complete withdrawal of the Russian military and overthrow of Marxist system in ۱۹۹۳. The conquest of Mujahedin ended up with civil war, which in turn caused the appearance of Taliban, and consequently their complete conquest of the country. Playing a savior role, the US and the NATO

* Article history:

Received: ۲ August ۲۰۲۳

Received in revised form: ۹ October ۲۰۲۳

Journal of Resistance Literature

Year ۱۵, No. ۲۹, spring and summer ۲۰۲۳

Accepted: ۶ November ۲۰۲۳

Published online: ۱۶ July ۲۰۲۴

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

^۱. PhD Candidate in Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: neamatfarisa1@gmail.com

^۲. Associate Professor, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: yusofpur@yahoo.com

^۳. Assistant Professor, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: cheraghireza@guilan.ac.ir

established the Islamic republic of Afghanistan in ۲۰۰۱. This government, again, was brought down by Taliban. But throughout all these periods, what kept the nation of Afghanistan on their feet was their indomitable spirit.

The role of poetry of resistance in the history of Afghanistan is something remarkable. Widely calling the national and religious figures, and using the old patterns of poetry and mythological elements, contemporary poetry of Afghanistan traveled a long way of resistance, and strengthened the morale of resistance of the people. Mythological sources, in addition to enforcing the aspects of the poetry, have been used as the tool for the poets to scandal the invading and intervening strangers, their puppet governments, and the traitors.

This study aims at criticizing and evaluating the mother archetype as the strongest, and most substantial archetype which is deeply affecting the unconscious mind, as the most important, and the key archetype of Afghanistan resistance poetry. After recognition of these manifestations, it aims at investigating the relation between them and the resistance thought in resistance poetry.

۲. Methodology

Jung considers the surface layer of the unconscious to be the personal psyche (Jung, ۲۰۲۰:۵۵); deep in this layer, however, there is the deep area of the psyche that is the collective nature which Jung calls the collective unconscious (Jung, ۱۹۹۵a: ۱۴). “The content of collective unconscious is called the archetype (Jung, ۱۹۹۰: ۱۴)”. Archetypes are a collection of inherent tendencies that always tend to create parallel images and ideals according to Plato. Archetypes are always present in the unconscious mind, and pave the ground for human actions by their creative power. The birth, death, hero, shadow, exemplary mother, mask, colors, idealism, etc. are particular concepts of human mind. Dreams, myths and literature are among the flourishing fields of these psychological products.

Resistance poetry comprises the works that are created under the tough circumstances such as lack of freedom, domestic tyranny, lawlessness, offence of the authorities, usurpation of power, territory, and national and individual capitals. The sources of such works are fighting against the domestic oppression, foreigners’ aggression, and

resistance against anti-freedom groups (Sangari, ۲۰۰۵: ۴۵). Resistance poetry of Afghanistan is also one of the richest currents of resistance poetries reflecting various manifestations of resistance in the form of archetypes, and mother archetype in particular during three different periods, Jihad against Soviet invaders, civil war, and the rule of Taliban.

۳. Discussion

Mother is the oldest archetype in the mind which appears in different forms. I want to look at the most important Manifestations of archetype of mother in two groups of real and natural/virtual Manifestations.

۳-۱. Real Manifestations of mother archetype

The most important manifestations in which the real mother appears are the real mother, grandmother, nanny, and any other woman with whom there is a relation. The most prominent real archetype of mother is the face of the real mother of the poet or the fighters. This woman carries the entire characteristics of mother archetype such as concern, enthusiasm, compassion, kindness, sympathy, supportiveness, and fertility. For instance, mother in Masnawi e Shekayatnama by Mozaffari is the woman of Afghanistan (Mozaffari, ۲۰۱۴: ۷۹-۸۱). Khalida Forogh also considered the girls of the desert as the real manifestation of mother archetype, and she considers the tendency to love, fertility, and bringing up heroes such as Rostam, Zaal and Belaal as the responsibility of herself and her companions in the group of resistance (Forogh, cited in Mozaffari, ۲۰۰۵: ۴۵۴).

۳-۲. Natural manifestations of archetypes of mother

Mother's characteristics in the nature have been shown in both negative and positive manifestations. Bipolarity of the archetypes is dependent in its symbolic characteristics; confronting archetypes, human beings recall the evil, or the useful mental images as required. Resistance poetry also depicts the archetype of mother, as required, in two aspects of good and evil.

۳-۳. Positive manifestations of mother archetype

Characteristics of "the lovely mother" appears in those things which are arousing sacrifice or respect, or fills someone with awe such as church, motherland, the heaven, the earth, jungles, the sea, the world of under-earth or month. These archetypes are generally connected with things which are the symbols of abundance and

fertility. These symbols can connect with the rock, cave, tree, water fountain, water well, flowers such as a rose (Jung, ۲۰۱۹: ۹۹). Resistance poetry has used most of the images of “the lovely mother”. Some of the most important images are as follow.

۳-۳-۱. The Earth

What make the earth similar to mother/woman are the characteristics such as fertility, birth, breading, gush of fountain, etc. Resistance poetry uses the most evident female features of the earth which are birth and breading. The earth appears as the soil/mother, growing and nurturing. As an instance, Khalili using the idea that “the human being is born from the earth” and the idea of nurturing of the earth, relates the hero not only to his real mother, but to earth, the mother of existence (Khalili, ۱۹۹۹: ۲۲۲).

۳-۳-۲. Motherland

The motherland evokes the feeling of sacrifice and respect. Resistance poetry of Afghanistan, recalls this country from two perspectives: praise and expression of love, and talking about the long tough days. Loving the motherland is an important feature of Khalili’s collection of poetry. Mozaffari too in “Salaam mother” accuses his brothers of being disloyal and loveless. He likens the evil behavior of his brothers to the wild animals such as wolves and leopards which due to distortion take guns against one another, and eventually, the mother/motherland is burnt in the fire of their war.

۳-۳-۳. The sun

The generous and life-giving light and warmth of the sun is one of motherly expressions of the nature, that is why it is described as “the supreme cosmic energy”, “manifestation of God”, “the eye of the day” etc. (Guerin, ۱۹۹۱: ۵۰۱). The sun is a multidimensional symbol, but in resistance poetry of Afghanistan, it is recalled for its propitiousness, love, the power of revealing the dark face of the traitors.

۳-۴. The negative manifestations of mother archetype

According to Jung, dragon, grave, coffin, death, carnivorous animal, deep water, nightmare, and the devils are the most important exemplary evil symbols of mother (Jung, ۱۹۸۹: ۲۵). The “horrible mother” of Jung, in resistance poetry of Afghanistan is manifested as earth, city, night, season, death, the sea, the dragon, etc.

۳-۴-۱. The Earth

The negative aspect of the earth in resistance poetry of Afghanistan is described for being swallower and fatal. This way, the resistance poetry exhibits the dark face of the war and its ruins. For example, in Kazemi's poem, the earth, the victory of Mujahidin, and the restart of the war are shown as symbols of the swallower storms. The eruption of the storm from the deep inside the earth denotes the other aspect of the earth (Kazemi, ۲۰۱۲: ۶۶). Talking about the darkness and the oppression of the earth, Mozaffari too curses the civil war and the presence of Taliban.

۳-۴-۲. Motherland

The motherland in resistance poetry of Afghanistan is another exemplary evil symbol of mother. The resistance poetry due to three decades of war and corruption in Afghanistan enters the name of the country in the list of harmful monsters. "Ceilings without wall" by Kazemi is one of the examples of this manifestation in which the poet highlights the evil deeds of the exemplary mother expressing as "rainless clouds", "untitled graves", etc. While the Russian army is at the very peak of its tyranny, the poet evokes the destructor aspect of the motherland, and depicts the growing force of death.

۳-۴-۳. Seasons

Seasons and months are some natural examples of mother archetype. Seasons, as separates warm, cold, rainy and snowy days, are considered the source of life, or the famine. Seasons and months in the resistance poetry are the sources of bloody killings, infertility, famine, drought, tyranny and cruelty. Among others, the spring which is the season of resurrection of nature and fertility, in resistance poetry is generating disasters and bloody events. The bloody coup of Sour, as well as the victory of Mujahidin, both, took place in *Ordibehesht* (the second month of spring).

۴. Conclusion

Analyzing the manifestations of the mother archetype in resistance poetry of Afghanistan we come to the following conclusions:

۱. Resistance poetry uses both the real and the natural manifestations of archetype, the most important manifestation of which is Afghan woman as a real mother of the poet and other fighters. Different manifestations of this archetype

appears as a “lovely mother”, and another a “horrible mother”. The most important symbols among them are the earth, motherland, the sun, fire, sea, night, grave, season, death, wolf, and leopard. It is worth mentioning that the negative manifestations of mother archetype, as the resistance poetry requires, have appeared more commonly.

۲. The main reasons for evoking the mother archetype in the resistance poetry are the invasion of Russia, killing and tyranny of the puppet governments, civil wars, killing brothers, complicity of traitors for becoming a member of Taliban.
۳. Using some old archetypes such Ave, behavioral patterns such as disloyalty towards the mother, and other similar patterns, throw the current destiny as well as the current history of the motherland to the heart of flowing archetypes. This way, the resistance poetry becomes rich, deep, impressive and lasting.

Keywords: Archetype, Symbol, Exemplary mother, Resistance poetry of Afghanistan

References:

- Aasi, A. (۱۹۹۰). *Of the Fire of the Silk*. Kabul: Ayam e Baraki.
- Bachelard, Gaston. (۱۹۶۴). *The Psychoanalysis of Fire*. Translated by J. Satari. Tehran: Toos.
- Bakhtary, M. W. (۱۹۹۶). *Some Earthenware on the Crystalline Preface of Tomorrow*. Kabul: Azem.
- Chehrqani, R. (۲۰۰۲). *Criticism of Resistance Literature in the Poetry of Afghan Persian Speakers (unpublished Master's thesis)*. Tarbiat Modares University.
- Chevalier, Jean. (۲۰۰۶). *Dictionary of Symbols*. Translated by S. Fazayeli. ۳rd ed. Tehran: Jehoon.
- Cooper, J. C. (۱۹۸۷). *An Illustrated Encyclopedia Of Symbols*. Translated by Maliha K. Tehran: Farshad.
- Coupe, Laurence. (۲۰۱۴). *Myth*. Translated by Khat e Momted e Andisha (۳rd Ed.). Tehran: Neshaneh.
- Eliade, Mircea. (۱۹۰۹). *The Sacred and the Profane*. Translated by N. Zangoyee. Tehran: Sorosh.
- Forogh, Kh. (۲۰۱۱). *The Continuous steps of Persian Poetry*. Kabul: Barg.

- Guerin, L. W., Lee, M. et al. (۱۹۹۷). *A handbook of critical approaches to literature*. Translated by Farzana Taheri. Tehran: Nilofar.
- Hamed, A. (۱۹۹۸). *Let the Night Stay Forever*. Peshawar: Maiwand.
- ----- (۱۹۹۳). *From the Hell of Urdibehesht*. Balkh: Association of the Writers.
- ----- (۲۰۱۱). *Diwan*. Edited by M. K. Kazemi. Tehran: Erfan.
- Herawi, S. J. (۲۰۱۰). *Contemporary Poets of Afghanistan (4th Ed.)*. Mashhad. Nawand.
- Jung. C. (۲۰۱۹). *The Archetype and The Collective Unconscious*. Translated by Farnaz Ganji, et al. (۳th Ed.) Tehran: Jami.
- ----- (۲۰۱۳ a). *Man and His Symbols*. Translated by Mahmood Sultania. (۹th Ed.). Tehran: Jami.
- ----- (۲۰۱۳ b). *New myths, the world of mythology*. Translated by Jalaal, Sattari. (۵th Ed.). Tehran: Markaz.
- ----- (۱۹۸۹). *Four Exemplary Faces*. Translated by Parwin Faramarzi. Mashhad: Aastan e Quds Razawi.
- Kazemi, K. (۲۰۱۱). *The Story of the Stone and the Brick (6th Ed.)*. Tehran: Ketab e Nayestan.
- Khalili, K. (۱۹۹۹). *Khalilulla Khilili's Book of Poems*. Edited by K. Abdulhai. Tehran: Bonyad e Nishapoor.
- Kazzazi, M. (۲۰۰۹). *Dream, Epic poem, and the Myth (5th. Ed.)*. Tehran: Markaz.
- Moreno, A. (۱۹۷۰). *Jung, Gods, and Modern Man*. Translated by Daryoosh Mehrjuyee. Tehran: Markaz.
- Mozaffari, S. A. (۲۰۱۳). *Capital of Fairies; contemporary poetry of Afghanistan*. Tehran: Iranian Poet Association.
- ----- (۲۰۱۳). *How dies an eagle*. Tehran: Aamu.
- Nederi, N. P. (۲۰۰۵). *The Bloody Mouth of Freedom*. Tehran: Erfaan.
- Nikubakht, N. & Chehrqaani, B. R. (۲۰۱۱). *Resistance Poetry of Afghanistan from Marxist Coup till Islamic Republic*. Resistance Literature. ۱st year, ۲nd issue. Pp. ۳۳۱ – ۳۶۸.
- Rashidiyan, B. (۱۹۹۱). *Mythological Insight in Persian Poetry*. Tehran: Gostorda.
- Sangari, M. R. (۲۰۰۳). *Resistance Literature. Poem*. The ۳۹th poem. Dawra, pp. ۳۰-۵۳.
- Shariati, A. (۱۹۷۱). *Shahadat*. Tehran: Husainia e Irshad.
- Shayagaan, D. (۲۰۰۱). *Mental Idols and Eternal Memory (4th ed.)*. Tehran: Amir Kabir.

- Snowden, Ruth. (۲۰۱۲). *The Key Ideas*. Translated by A. Shekholislamzadeh. Tehran: Atayee.
- Tabesh, Q. (۲۰۱۲). *The collection of Poems of Qanbarali Tabesh*. Isfahan: Computational Research Center of Qayemiya in Isfahan.

فراخوانی کهن‌الگوی مادر در شعر مقاومت افغانستان*

نعمت‌الله عطایی^۱

محمد کاظم یوسف پور^۲

رضا چراغی^۳

چکیده

این پژوهش بر آن است تا کهن‌الگوی مادر را به‌عنوان قوی‌ترین و حیاتی‌ترین کهن‌الگویی که در ناخودآگاه روان تأثیر شگرفی می‌گذارد، به‌منزله مهم‌ترین و بارزترین کهن‌الگوی شعر مقاومت افغانستان، نقد و بررسی کند و پس از شناسایی نمودهای آن، نسبت آنها را با اندیشه مقاومتی شعر بیداری بکاود. روش پژوهش مقاله توصیفی-تحلیلی با رویکرد محتوایی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که کهن‌الگوی مادر در شعر مقاومت افغانستان به صورت‌های گوناگون در دو دسته طبیعی (زمین، وطن، خورشید، دریا، آب و...) و واقعی (مادر، زن، حوا و...) جلوه یافته‌اند. نمودهای طبیعی آن سودمند و یا اهریمن‌خوی‌اند. فراخوانی کهن‌الگوی مادر در شعر مقاومت افغانستان به عواملی چون تجاوز روس و جنگ‌های درازدامن این کشور بازبسته است. شاعران در بازتاب خرابی‌ها، قحطی، ناباروری و زیانکاری برخاسته از جنگ، بازگویی درد و رنج ملت افغانستان و رسواسازی عاملین آنها، سیاه‌نمایی

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۱-۰۵-۱۴۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۷-۰۷-۱۴۰۲ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۵-۰۸-۱۴۰۲

نشریه ادبیات بیداری، دوره ۱۵، شماره ۲۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۰۱-

DOI:

۱۰.۲۲۱۰۳/jrl.۲۰۲۴.۲۱۴۷۴.۲۸۲۱

۲۳۲

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه:

neamatfarisa1@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه:

yusofpur@yahoo.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه:

cheraghireza@guilan.ac.ir

چهره‌های استعمارگر بیگانه و نکوهش خائنان داخلی حکومت دست‌نشانده، جنگ‌های درون‌مرزی، و ... سرانجام برای تشجیع مبارزان و ستایش قهرمانان و ایجاد روحیه ملی در دفاع از وطن، نیت‌مندانه، نمودهای کهن‌الگوی مادر را به کار می‌بندند. بررسی‌ها نشان‌دهنده آن است که کاربرد این میراث سنتی به شعر مقاومت غنا و ژرفا بخشیده است.

واژه‌های کلیدی: کهن‌الگو، نماد، مادر مثالی، شعر مقاومت افغانستان.

۱. مقدمه

۱-۱- شرح و بیان مسئله

حوالی پیروزی انقلاب اسلامی ایران، طی کودتای ۷ ثور ۱۳۵۷، نظام مارکسیستی در افغانستان شکل گرفت و ماهیت ضد‌دینی آن سبب قیام‌های گسترده مردم افغانستان شد. مبارزات و مقاومت‌های مردمی تا خروج قشون سرخ ۱۳۶۸ و سرنگونی کامل نظام مارکسیستی در ۱۳۷۱ به نام جهاد ادامه یافت. پیروزی مجاهدین به جنگ‌های داخلی کشید که در فرجام منجر به ظهور طالبان و حاکمیت آن گروه در ۱۳۷۵ شد. در ۱۳۸۰ ناتو و دولت آمریکا، در نقش منجی، دولت جمهوری اسلامی افغانستان را ایجاد کردند. این دولت نیز پس از بیست سال، دوباره به کام رژیم طالبان رفت. در این مدت آنچه ملت افغانستان را پایدار و استوار نگاه داشت روحیه مبارزه‌طلبی آنها بود.

با استقرار نظام مارکسیستی و شروع مبارزات مردم افغانستان به نام جهاد و مقاومت، نخستین واکنش شعر مقاومت مستزاد نوروز آوارگان سروده خلیل‌الله خلیلی در سال ۱۳۸۵ بود. نقش شعر پایداری افغانستان در مقاومت این کشور قابل تأمل است. هرچند بیشتر تاریخ افغانستان را جنگ تصرف کرده است، چنین جریان خروشان هیج‌گاه در افغانستان راه نیفتاد. شعر معاصر راه دشوار پایداری را با فراخوان گسترده شخصیت‌های ملی و دینی و با استمداد از کهن‌الگوها و عناصر اسطوره‌ای پیمود و روحیه مقاومت را در مردم این دیار تقویت کرد. بن‌مایه‌های اساطیری، ضمن تقویت جنبه‌های شعری، دست‌ابزار شاعر برای رسواسازی بیگانگان متجاوز و مداخله‌گر، حکومت دست‌نشانده و خائنان ملی است.

شعر از ابزارهای هنری است که کهن‌الگوها از رهگذر آن در قلمرو خودآگاهی ظاهر و قابل‌رؤیت می‌شوند. در واقع شاعر بزرگ کسی است که حساسیت خاص نسبت به الگوهای قدیم داشته باشد، همچنین ظرفیتی برای ارائه خود به وسیله این انگاره‌های ازلی. می‌توان گفت: «پدیدآورنده اثر ادبی، ترجمان ناخودآگاه جمعی و صورت مثالی برای مردم عادی است.» (رشیدیان، ۱۳۷۰: ۷۶) شعر مقاومت که در آشوب‌های سیاسی، معمولاً به یاری بن‌مایه‌های اساطیری به میدان می‌آید، می‌داند که در برون‌رفت را چگونه بکوبد. شعر مقاومت افغانستان زمینه بروز تصاویر بی‌شمار کهن‌الگویی است. نمودهای صورت مثالی مادر بیشتر از دیگر انگاره‌های کهن در شعر مقاومت ظاهر شده‌اند. هدف این مقاله شناخت این نمودها و بررسی جایگاه و چگونگی کاربست آنها در شعر مقاومت است.

۲-۱- پیشینه پژوهش

با تأسف مباحث مربوط به کهن‌الگو در ادبیات، علیرغم رواج در ایران و دیگر کشورها، در میان پژوهشگران ادبیات افغانستان از مدخل‌های نسبتاً تازه تحقیق است. اندک پژوهش‌های موجود نیز بیشتر تلاش نویسندگانی است که دست کم دوره دانشجویی را در خارج از کشور زیسته‌اند. نزدیک‌ترین عنوان در پیوند با نوشته حاضر، «خاستگاه اسطوره در شعر سید ابوطالب مظفری» از قنبرعلی تابش است. نویسنده در پی شرح محتوایی شعر افغانستان است؛ او اذعان می‌دارد که حل و هضم کهن‌الگوها در شعر برخاسته از سطح دانش و درک عمیق شاعر از دنیای باستان و پیرامون است. موضوع مقاله «فراخوانی شخصیت‌های دینی و اسطوره‌ای در شعر پایداری ابوطالب مظفری (مطالعه موردی)»، از ایاد نیسی با همکاری دکتر ناصر زارع، در خصوص نقد اسطوره‌ای شعر پایداری افغانستان است. محمد موسی شفق در مقاله «نخبه‌گرایی در کلام باختری» (۱۳۹۵)، به اسطوره‌پردازی و اصف باختری اشاره می‌کند. عبدالقیوم قویم در «اسطوره در شعر معاصر دری ۱ و ۲» (۱۳۹۱)، پس از بیان تعاریف و ذکر نکاتی چند پیرامون اسطوره و نفوذ آن در ادبیات ملل و ادبیات حماسی کلاسیک فارسی، با ذکر چند شاهد به بازتاب اسطوره در شعر چند شاعر معاصر پرداخته است. نویسنده در مقاله درخورد رنگ خود اسطوره‌هایی

را در شعر پرتو نادری، سرور آذرخش، افسر رهبین، شجاع‌الدین خراسانی، عاصی و فارانی نشان می‌دهد. پژوهش‌های دیگر پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دکتری‌آند که برخی از آنها کتاب شده‌اند: تأثیر شاهنامه بر شعر مقاومت افغانستان (۱۳۹۵)، از صالح محمد خلیق، و بررسی شعر مقاومت افغانستان (۱۳۷۱)، از فضل‌الله زرکوب (پایان‌نامه ارشد). مقالات «تجلی کهن‌الگوی مادر مثالی در مادرانه‌های شعر محمد قیسی»، «بررسی کهن‌الگوی «مادر مثالی» در شعر بدر شاکر السیاب»، «بازتاب کهن‌الگوی مادر در شعر فروغ فرخزاد»، و «بررسی پشتوانه‌های فرهنگی در شعر مهاجرت افغانستان (ارائه شده در پنجمین کنگره سراسری ادبیات پایدار) همچنان ذیل پیشینه پژوهش مطالعه می‌شوند.

۱-۳- مبانی پژوهش

شخصیت انسان در نگاه روان‌شناسان، به‌ویژه یونگ، دارای چند نظام یا ساختار جدا و درعین‌حال مؤثر بر یکدیگر است: ۱- خودآگاهی شخصی ۲- ناخودآگاهی شخصی ۳- ناخودآگاهی جمعی. ناخودآگاهی بیشتر یک مقوله سازمان‌یافته در خدمت خودآگاهی است؛ «ناخودآگاهی به صورت جهانی در پستو است یا جهانی زیرزمینی یا برعکس جهانی آبرزمینی بر خودآگاهی مان ظاهر می‌گردد.» (یونگ، ۱۳۹۳: ۱۷۱) از این روی در شناخت چگونگی شخصیت آدمی ناخودآگاه وی را می‌کاوند.

یونگ، لایه کم‌آویزش سطحی جهان ناخودآگاه را که پایین‌تر از آستانه خودآگاه قرار دارد روان شخصی می‌داند، که به فرد انسانی متعلق است و سرشت فردی دارد (ن.ک: یونگ، ۱۳۹۸: ۵۵). اما در عمق این لایه کم‌آویزش ساختگی شخصی، ساحت ژرف روان نهان است که سرشت جمعی دارد و از آن تمامی بشر است و محتویات آن برخلاف روان شخصی کم‌آویزش در همه جا و همه کس یکسان است و یونگ آن را ناخودآگاه جمعی می‌نامد (ن.ک: یونگ، ۱۳۹۳ الف: ۱۴). «قسمت اعظم محتویات ناخودآگاه شخصی که به عقده‌های مبتنی بر احساس موسوم‌اند بخش زندگی روانی شخصی را می‌سازند. از سوی دیگر محتویات ناخودآگاه جمعی را کهن‌الگو (Archetype) می‌گویند.» (یونگ، ۱۳۶۸: ۱۴) کهن‌الگوها مجموعه تمایلات ذاتی‌اند که همواره میل به آفرینش تصاویر موازی و

مُثل (ideas)، به مفهوم افلاطونی آن، دارند. یونگ از کهن‌الگوها به‌عنوان سلطه‌گران (dominants) یا نمونه‌ها (types) یاد می‌کند (ن.ک: یونگ، ۱۳۹۸: ۹۸). کهن‌الگوها مدل‌های فکری تکرارشونده است که بیانگر تجارب عمومی و همگانی انسانی است (ن.ک: اسنودن، ۱۳۹۲: ۲۷)، مانند ایده «ماد زمین» که در اساطیر به معنای زن مهربان و پرورش‌دهنده است. یک کهن‌الگو به صورت‌های گوناگون: داستان، شکل، شخصیت اسطوره‌ای و... تجربه می‌شود.

براساس نظریه یونگ «ایده یا دیدگاه منحصربه‌فردی وجود ندارد که پیشینه تاریخی را در بر نگیرد، همه آنها برپایه کهن‌الگوهای باستانی قرار دارند و به زمانی بازمی‌گردند که حس آگاهی، نمی‌اندیشید و فقط دریافت می‌کرد.» (یونگ، ۱۳۹۸: ۴۶) بنابراین «کهن‌الگوها دیرین‌تر از انسان نخستین هستند و از دیرباز در او سرشته شده» (گرین، ۱۳۷۶: ۱۹۳) و همواره در ناخودآگاه حضور دارند و با قدرت همیشه‌آفریننده خویش زمینه عملکرد شخصیت آدمی را فراهم می‌سازند: تولد، مرگ، قهرمان، سایه، مادر مثالی، نقاب، رنگ‌ها، آرمان‌شهر، و... مفاهیم خاص روان آدمی‌اند که بدون واسطه آموخته شده، نسل‌های متمادی را پشت سر گذاشته و امروز همچنان جزئی از اخلاق و زندگی‌اند. رؤیا، اسطوره و ادبیات از عرصه‌های شکوفای این محصولات روانی‌اند.

نیروی شگرف و هستی‌بخش کهن‌الگو، مفاهیم و اندیشه‌هایی را که در تاریکی ضمیر ناخودآگاه فرورفته‌اند زنده نگه می‌دارد (ن.ک: ستاری، ۱۳۶۶: ۴۴۴)، وقتی هم آنها را درمی‌آورد، در نمادهایی باز می‌تابند که ارزش و معنایی جهانی دارند. نمادها کالبدهایی‌اند که کهن‌نمونه‌ها در آنها فرومی‌ریزند؛ پیکر می‌پذیرند و به نمود می‌آیند (ن.ک: کزازی، ۱۳۷۲: ۱۳۳). می‌توان گفت: «نماد، نمودی آشکارا از کهن‌الگوی ناآشکار است.» (شایگان، ۱۳۸۰: ۲۰۹) ماهیت اصلی کهن‌الگو ناآشکاری است، اما به محض رسیدن به خودآگاهی و آشکارگی تبدیل به انگاره کهن‌الگو یا نماد می‌شود. این نماد دیگر نه کهن‌الگو بلکه صور کهن‌الگویی است، چون قابل درک شده و با رنگ‌وبوی فردی در خودآگاه جلوه یافته است (ن.ک: یونگ، ۱۳۹۸: ۱۲). یونگ در کنار کهن‌الگوهای «سایه»

و «مادر مثالی»، از نمادهایی مثل حیوان، درخت، خورشید و اعداد به عنوان کهن‌الگو یاد می‌کند. آنچه در ادبیات شکوفا می‌شود همین صور کهن‌الگویی و نماد است.

۲- بحث و بررسی

۱-۲- شعر مقاومت افغانستان

ادبیات پایداری به آثاری گفته می‌شود که در شرایط اختناق و استبداد داخلی، نبود آزادی‌های فردی و اجتماعی، قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی پایگاه‌های قدرت، غصب قدرت و سرزمین و سرمایه‌های ملی و فردی و... شکل می‌گیرند. بنابراین جان‌مایه این آثار مقابله با بیداد داخلی یا تجاوز بیرونی در حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی و ایستادگی در برابر جریان‌های ضد آزادی است (ن.ک: سنگری، ۱۳۸۳: ۴۵). مقاومت جلوه‌های گوناگون دارد که ادبیات یکی از آنهاست. در فرایند شکل‌گیری این گونه ادبیات تمام مصادیق ادبی همچون طنز، نمایشنامه، درام، رمان، داستان، شعر و... در کار می‌شوند، اما و مسلماً از این میان شعر کاربردی‌تر و مسلط‌تر است.

افغانستان در مسیر تاریخ دو بار مورد تجاوز قدرت‌های بزرگ جهان قرار گرفت. نخست بریتانیا در سده ۱۹ م. به افغانستان تاخت و علی‌رغم مقاومت‌های و مبارزات شدید، سرانجام توانست حضور خویش را در خاک این کشور تثبیت کند. تاریخ از این مبارزات که حدود صد سال طول کشید، با عنوان جنگ‌های سه گانه افغان و انگلیس یاد می‌کند. شعر مقاومت مردمی و عامیانه و شعر مشروطه‌خواهی و اصلاح‌طلبی، مایه در همین مبارزات دارد که سرانجام به شعر اعتراض می‌گراید. سید اسماعیل بلخی (۱۲۹۹-۱۳۴۷ ش.) که او را پدر شعر مقاومت افغانستان می‌دانند، نماینده همین نوع اعتراض و پرخاش است (ن.ک: خسرو شاهی، ۱۳۷۷: ۸۸).

با کودتای ۱۳۵۷ خورشیدی به حمایت شوری، حکومت تک‌حزبی و استبدادی بر سر کار آمد. مردم از ماهیت ژریم کودتایی خشم گرفتند و شوروی برای سرکوب قیام‌های

مردمی به افغانستان لشکر کشید. تهاجم، شعله خشم مردم را افروخته‌تر کرد که سرانجام به خروج نیروهای متجاوز در دلو ۱۳۶۷ ش. و سقوط رژیم کمونیستی در ۱۳۷۱ ش. منجر شد. در مقاومت‌های مسلحانه و مردمی، شعر و شمشیر در برابر روس و دست‌نشانده‌گانش هم زمان از نیام بیرون شدند. شاعران مقاومت، همچون دیگر مبارزان، یا تیرباران و حبس و متواری شدند، یا به دیگر کشورها پناه بردند. فعالیت‌های فرهنگی گروه مهاجران، شعر مقاومت را در بیرون از مرزهای افغانستان اساس گذاشت. در این مقاله شعر مقاومت افغانستان را در «دو حوزه درون‌مرزی و برون‌مرزی» (نیکوبخت و چهارقانی، ۱۳۸۸: ۳۴۵) (پاکستان و ایران) بررسی می‌کنیم.

مجاهدین پس از پیروزی در تقسیم قدرت دست‌به‌گریبان شدند و حین برادرکشی، بلای طالبان بر سر افغانستان فرود آمد، کابل سقوط کرد و دوره سیاه طالبانی آغاز شد. از این رو شعر مقاومت افغانستان با رویکرد تاریخی در سه دوره مطالعه می‌شود:

۱. دوره جهاد/ دوره حاکمیت حزب دموکراتیک خلق و تهاجم قشون سرخ: از ۱۳۵۷ تا خروج نیروهای روس در ۱۳۶۷ و سرنگونی حکومت دست‌نشانده آنها در ۱۳۷۱ ش.
۲. دوره جنگ‌های داخلی: پیروزی جهاد تا سقوط دولت اسلامی؛ از ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۵ ش.
۳. دوره حکومت طالبان: از ۱۳۷۵ تا برپایی نظام جمهوریت در ۱۳۸۰ ش. (ن، ک: چهارقانی، ۱۳۸۱: ۸۱).

۲-۲- نمودهای کهن‌الگوی مادر در شعر مقاومت افغانستان

مادر، مهم‌ترین کهن‌الگوی ناخودآگاه روان است که در صورت‌های گوناگون نمود می‌یابد. مهم‌ترین نمودهای کهن‌الگوی مادر را در دو گروه بررسی می‌کنیم؛ نمودهای واقعی و نمودهای طبیعی/ مجازی. و چون این نمودها همچون کهن‌الگوهای دیگر می‌توانند مفاهیم مثبت و منفی ارائه دهند، به نمودهای مثبت و منفی آنها نیز می‌پردازیم.

۲-۲-۱- نمودهای واقعی کهن‌الگوی مادر

اهم نمودهایی که مادر حقیقی در آنها ظاهر می‌شود عبارت‌اند از: مادر واقعی، مادر بزرگ، دایه و هر زن دیگری که خویشی و ارتباطی با او برقرار است. الهه‌ها و به‌ویژه ایزدبانوان، باکره مقدس، سوفیا، مریم و حوا در این گروه قرار می‌گیرند. در اساطیر نیز از این نوع مادر

مثالی وجود دارد؛ دوشیزه بانوی اسطوره دیمتر و گُر در واقع مادر است (ن.ک: یونگ، ۱۳۶۸: ۲۵).

از میان نمودهای واقعی کهن‌الگوی مادر، برجسته‌ترین، چهره مادر واقعی است که در نگاه اول دقیقاً مادر واقعی شاعر و در نگاه دوم روایتگر مادر رزمندگان مقاومت است. بنابراین شاعر در فراخوانی چهره مادر واقعی دو نوع رویکرد دارد: یکی اینکه مادر واقعی خویش را می‌ستاید؛ دیگری زنی افغانستانی است که در چهره مادر شاعر نمود می‌یابد و نیت‌مندانه به همکاری فراخوانده می‌شود. در نمونه زیر، نگاه نخست دنبال شده است:

مادرم از قبیله سبز نجابت بود/ و با زبان مردم بهشت سخن می‌گفت/ چادری از بریشم ایمان به سر داشت/ قلبش به عرش خدا می‌ماند/ که به اندازه حقیقت خدا بزرگ بود (نادری، ۱۳۸۴:

(۱۱)

این صورت همان چهره اساطیری، مقدس و مورد احترام ناخودآگاه ذهن بشر است. قداست این چهره از دید یونگ، برخاسته از صورت مثالی است که به مادر نسبت داده شده و به او جنبه اساطیری و تقدس بخشیده است (ن.ک: یونگ، ۱۳۶۸: ۲۸). شاعر در اینجا متأثر از صورت مثالی مادر است. او براساس نخستین آموزه‌های دینی و اجتماعی، که به کهن‌الگوهای تباری تعبیر می‌شوند، مادرش را به خدا و بهشت پیوند می‌زند؛ اما مهمتر از این انگاره، زنی است که در صورت مادر واقعی شاعر نمود یافته و مادر هر مبارزی خواننده می‌شود که در دفاع از مام میهن می‌جنگد. این زن تمام ویژگی‌های کهن‌الگوی مادر را دارد: نگرانی، شوق و شفقت، مهربانی، تسلی‌بخشی، حمایت‌گری و باروری (ن.ک: همان: ۲۷). برای نمونه، در مثنوی شکایت‌نامه مظفری، مادر همان زن افغانستانی است؛ مهربان‌یار سرگردانی‌ها، یار سنگر و نبرد، رفیق روزهای بیچارگی و کوچ، و زن درسوگ نشسته تاریخ.

شاعر از مهر و نبرد سخن می‌گوید و عاطفه و حماسه را با هم گره می‌زند:

آی مادر اسب و زین من کجاست؟ کفش‌های آهنین من کجاست؟
 سال‌های شور و شر در پیش روست هفت صحرای خطر در پیش روست
 آی مادر! فکر کوچ و بار باش مهربان! امشب کمی بیدار باش
 چادر بیچارگی را بخیه زن چارق آوارگی را بخیه زن
 ... بعد از این، ما و شب و مرداب‌ها ما و سنگ‌آباد این سیلاب‌ها
 (مظفری، ۱۳۹۲: ۷۹-۸۱)

هفت صحرای خطر (هفت خوان)، اشاره به سختی‌های روزگار جهاد دارد. پیداست که تجاوز شوروی و استبداد حکومت دست‌نشانده او، برای مردم شب و مرداب و سیلاب آورده است. شاعر با فراخوانی مادر ازسویی به تشجیع مبارزان پرداخته و از دیگرسو روزگار ناگوار و سراسیمگی مردم را زیر سایه حکومت دست‌نشانده روس بازتاب می‌دهد. در قطعه زیر، شاعر مادر افغانستانی را برای دلجویی و تغذیه فرزندانش فراخوانده است. این قطعه در دوره طالبان که گرسنگی و قحطی بیداد می‌کرد سروده شده است. در برخی مناطق، مردم برای نجات جان فرزندان خویش، از میان دو تا یکی را به فروش می‌رساندند: من تمام شب / گریه زنی را می‌شنوم / که در آستانه بلخ / ماهتاب را / قرص نانی می‌بیند / آویخته / بر درگاه خداوند / و آرزو می‌کند / که شب دیرتر بپاید / تا سحرگاهان / گریه کودکان گرسنه / آرامش فرشتگان به نماز برخاسته را / فرونریزد. / ... / من تمام شب / بر بالین زن پستان‌بریده‌ای می‌نشینم / که نفس‌هایش را می‌دزدد / تا کودک شیرخوارش / بیدار نشود... (تابش، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

او با تصویر زن پستان‌بریده هم به قربانی جنگ‌های شوم و مجازات مستبدانه طالبان اشاره می‌کند و هم اوج قحطی را با تن مادر واقعی نشانه می‌رود تا رشددهندگی کهن‌الگوی مادر را برتاباند. داستان مهتاب و قرص نان نیز مسئولیت توأمان پدرا نه و مادرا نه زنی را نشان می‌دهد که کودکانش طعم بی‌پدري را می‌چشند.

فروغ، نظر به زاینده‌گی کهن‌الگوی مادر، دختران بادیه را از هجر به وصال فرامی‌خواند. در نگاه او، حضور یک قهرمان نیازمند پیش‌زمینه‌هایی است؛ مانند دل‌باختگی رودابه و تهمینه، که ماحصل آن رستم و سهراب است که حیات ملتی در وجودشان ترسیم می‌شود:

... ای دختران بادیه، ای هم‌هان من
 عاشق شوید و همت شمس به سر کنید
 از هجر سرنوشت وصالی برآورید
 از مثنوی عشق جلالی برآورید
 بخت سپید و معنی زالی برآورید ...
 آذان زندگی بدهید از فراز خاک
 از مسجد زمانه بلالی برآورید
 (خالده فروغ به نقل از مظفری، ۱۳۹۳: ۴۵۴)

خالده فروغ، دختران بادیه را نمود واقعی کهن‌الگوی مادر قرارداد، مسئولیت و قدرت خود و همراهانش را در گروه مقاومت گرایش به عشق، زاینده‌گی و پرورش قهرمانانی چون رستم، زال، و بلال می‌بیند. سرمشق‌های کهن از بسترهای متفاوت زمین فراخوانده شده‌اند که هر کدام در زمینه خویش پر قدرت و متمرند. او همه اینها را به نمود واقعی کهن‌الگوی مادر پیوند زده است. آذان زندگی... هم به تن مادرانه مام زمین اشاره می‌کند و هم بیانگر غایت آروز برای نجات و رستگاری است. از آذان او صدای عشق و حماسه هر دو شنیده می‌شود.

تابش در شعر آسمایی (نام کوهی در مرکز کابل)، حوا را استعاره می‌کند از مادر در سوگ نشسته‌ای که نعش پسرش روی دستش مانده است:

با توام من، آسمایی! / اینکه اینک این همه درماندگی از چیست؟ / قامت چون برگ می‌لرزد /
 ... غیرت کو؟ / آسمایی اشک‌ریزان گفت: / آه بر من! / آه بر حوا! (تابش، ۱۳۹۱: ۱۰۵)

درماندگی حوا، اسطوره برادرکشی را تداعی می‌کند و شاعر از این طریق جنگ‌های داخلی افغانستان را برمی‌تاباند. درماندگی آسمایی و حوا به اوج برادرکشی‌های خونین افغانستان اشاره می‌کند. تعبیر آه بر من! آه بر حوا! عمیق‌ترین بازتاب شور زنانه از ژرفای روان ناآگاه جمعی و مویه‌های گمشده اساطیری است سر شده بر برادرکشی در افغانستان.

۲-۲-۲- نموده‌های طبیعی کهن‌الگوی مادر

ویژگی‌های منسوب به مادر در عالم طبیعت در دو گروه مثبت و منفی جلوه یافته است. کهن‌الگوی مادر می‌تواند دوقطبی عمل کند و دوقطب‌بودگی کهن‌الگوها به خاصیت نمادین آنها بازبسته است. نماد در اساس مبهم و دوپهلوی است. «در نماد که واسطه میان

روشنایی و تاریکی است، امکان وجود خیر و شر در هردو نهفته است؛ اما سمت‌یابی و گرایش نماد به یکی از این دو سو، پیرو مقتضیات و اوضاع و احوال خودآگاهی و چگونگی بهره از این نماد است.» (ستاری، ۱۳۶۶: ۴۵۹) انسان در رویارویی با کهن‌الگوها، به مقتضای حال، انگاره‌های ذهنی سودمند یا اهریمنی آن را تداعی می‌کند. شعر مقاومت نیز، بنا به اقتضا، از جلوه‌های تقریباً نامتناهی کهن‌الگوی مادر در دو چهره نیکو و زیانبار، بهره برده است. یونگ این دو ویژگی را «مادر دوست‌داشتنی» و «مادر وحشتناک» می‌نامد.

۳-۲-۲- نمودهای مثبت کهن‌الگوی مادر

ویژگی‌های «مادر دوست‌داشتنی» در جهان در نمود چیزهایی که احساس فداکاری و حرمت‌گذاری را برمی‌انگیزند و یا هیبت دارند، مانند کلیسا، وطن، آسمان، زمین، جنگل‌ها، دریا و یا هر آب ایستا، دنیای زیر زمین و ماه، جلوه می‌کند. این کهن‌الگو عموماً با چیزها و جاهایی ارتباط می‌گیرد که مظهر فراوانی، باروری و حاصل‌خیزی‌اند؛ مرکز وفور نعمت، مزرعه شخم‌زده و باغ. این نماد می‌تواند به صخره، غار، درخت، چشمه، چاه عمیق، یا گل‌های ظرف‌مانند، مثل گل سرخ نیز وصل شود (ن.ک: یونگ، ۱۳۹۸: ۹۹). چیزهای گود مانند دیگ، و البته زهدان و رحم و فراتر از این، همه حیوانات مفید را به کهن‌الگوی مادر ارتباط می‌دهند. شعر مقاومت از اکثر انگاره‌های مادر دوست‌داشتنی سود برده است. برخی از مهم‌ترین این انگاره‌ها عبارت‌اند از:

۱-۳-۲-۲- زمین

زمین اساسی‌ترین و مهمترین نمود کهن‌الگوی مادر است. «در بسیاری از زبان‌ها انسان زاده زمین نامیده شده است، این اعتقاد وجود داشته است که کودکان از ژرفنای زمین، از گودال‌ها، غارها، دره‌های تنگ، بلکه دریاچه‌ها، چشمه‌ها و رودها می‌آیند.» (الیاده، ۱۳۷۵: ۱۰۵) در اسلام نیز، زمین مبدأ آفرینش انسان است. با این دید، زمین قداست می‌یابد و انسان همواره آن را تکریم می‌کند. آنچه زمین را با مادر/ زن همسان می‌سازد، ویژگی‌های مادرانه/ زنانه آن است: باروری، زایش و پرورش، جوشش چشمه و... «رابطه باروری زمین با نیروی زنانه از احساسات اساسی شمرده می‌شود که می‌توان آن را «وجدان زراعی» نامید.» (صدقه، ۱۳۷۷: ۷۴) در بسیاری از تمدن‌ها زمین ایزدبانوی مقدس و مادر ازلی است.

شعر مقاومت از بارزترین خصوصیت مادینه زمین که باروری، زایش و پرورش دهندگی است بهره می‌گیرد. زمین با صورت‌های خاک / مادر خاک و کشت و کار ظاهر می‌شود.

برای نمونه خلیلی، در سوگ قهرمانی جان‌باخته در مبارزه با قشون سرخ، می‌گوید:

آسمان عرضه کند شرح مبارک‌بادش خاک نازد که خدا داده چنین اولادش
حور گل‌دسته نماید به بهشت از یادش طرفه شاگرد که شد حضرت عشق استادش
ای خوشا مرد که آورده بدر است و حنین سبق مهر و وفا خوانده ز پیکار حسین
(خلیلی، ۱۳۷۸: ۲۲۲)

خلیلی، با بهره از ایده «انسان زاده زمین» است و ایده پرورش دهندگی زمین، عظمت و شخصیت قهرمان را نه محدود به مادر واقعی‌اش، بل وابسته به کرانه‌ای چون زمین - مادر هستی - می‌داند. شاعر همچنین یکی دیگر از نمودهای صورت مثالی مادر (بهشت) را یاد می‌آورد؛ آن که «نشانگر غایت آرزوی ما برای نجات و دستیابی به رستگاری است.» (یونگ، ۱۳۶۸: ۲۵) از میانبرهای صعود مجاهد به بهشت، مبارزه علیه دشمن متجاوز است. او از این شگرد در تشجیع قهرمانان بهره می‌برد. شهادت در درازای تاریخ، «ضمن تقدس و در نتیجه داشتن جنبه مذهبی، خاصیت پیونددهنده و بیداری‌دهنده نیز داشته و موجب انگیختن وجدان بشریت شده است. خاطره شهید همبستگی و اشتراک سرنوشت ایجاد می‌کند و قوت قلب می‌بخشد.» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۶۸) از همین رو شاعر سرنوشت مبارزان میهنش را به خط سرخ امام حسین، به عنوان آفتابی‌ترین الگوی شهادت، پیوند می‌زند.

۲-۲-۳-۲- وطن

وطن / شهر از دیگر مظاهر مادرانه طبیعت است. اساساً «مادر طبیعت» و «مادام میهن» از مادینه پنداشتن زمین شکل گرفته‌اند، زیرا همه چیز در آغوش زمین پرورش می‌یابد. سرزمین مادری با خصلت‌های کهن‌الگویی مادر، احساس فداکاری و حرمت‌گذاری را در انسان برمی‌انگیزد. به همین سبب عشق به زادگاه ریشه در ناخودآگاه ذهن بشر دارد. شعر مقاومت، افغانستان را با دو نگاه فرا می‌خواند: ستایش و اظهار عشق، و بیان روزگار دراز سختی‌ها. عشق به وطن در دیوان استاد خلیلی برجسته‌تر است. شعر زیر از آن نمونه‌هاست:

ای گرامی خاک پاکم ای وطن ای فدای خارخارت جان من

تو نه خاکی، مایه جان منی
هم تو جانی هم تو جانان منی
(خلیلی، ۱۳۷۸: ۵۰۵)

می‌توان گفت نیروی پرورش‌دهندگی مادرانه وطن او را تسخیر کرده است. او به تکرار از این نیروی شگفت‌انگیز مادرانه یاد می‌کند؛ اما درنگ ما در اینجا بر یکی از مثنوی‌های مشهور مظفری است به نام «مادر سلام!»، که از مادرانه‌های معاصر فارسی است:

مادر سلام! ما همگی ناخلف شدیم
در قحط‌سال عاطفه‌هامان تلف شدیم
مادر سلام! طفل تو دیگر بزرگ شد
اما دریغ کودک ناز تو گرگ شد
مادر! اسیر وحشت جادو شدیم ما
چشمی گزید و یک‌سره بدخو شدیم ما
مادر! طلسم دفع شر از خوی ما ببند
تعویذ مهر بر سر بازوی ما ببند
ای ماه ما پلنگ شدیم و تو سوختی
ما صاحب تفنگ شدیم و تو سوختی
(مظفری، ۱۳۹۲: ۱۰۳)

شاعر همچون فرزندی خلف برادرانش را به بی‌مهری و ناسپاسی نسبت به مادر متهم می‌کند. در پی آشکارسازی عوامل جنگ‌های درون‌مرزی، مهمترین عامل از دید او ناخلفی فرزندان افغانستان است. باری «ناخلفی» خود از کهن‌نمونه‌های رفتاری در فرهنگ اسلامی است که ریشه در برادرکشی فرزند آدم دارد و نسل‌درنسل به میراث مانده است. تعبیر ناخلف در تعریف شومی اعمال ناسنجیده ملت افغانستان، بهشت را نیز به ذهن متبادر می‌کند، و اینجا بهشت وطن شاعر است. شاعر یکی از عوامل درنده‌خویی را در جادو و چشم‌گزیدگی می‌بیند. «اسیر وحشت جادو»، از جمله، به ترفند بیگانگان اشاره می‌کند که برخی رهبران و فرماندهان جهادی را به پول خویش فریفته بودند. از این‌رو شاعر از مادرش می‌خواهد تعویذ دفع جادو بر بازوی فرزندانش ببندد. او کردار شوم برادران را به حیوانات وحشی چون گرگ و پلنگ فرافکنی می‌کند، چون در اثر دیگرشدگی، برای تصاحب مادر/ وطن خویش، در برابر هم تفنگ می‌گیرند و سرانجام مادر/ وطن در آتش جنگ آنها دود می‌شود. این فاجعه روایتی از «مادرکشی» است که ریشه در عقده ادیب دارد.

مادرِ وطن در اینجا سنگِ صبور است و شاعر حین روایت، تعبیری به کار می‌گیرد که تنِ مادرانه میهن لحظه‌ای از ذهن مخاطب دور نمی‌شود. برای نمونه در مصرع دوم، قحط‌سالی - همچنان که از بی‌حاصلی، کم‌بارانی و خشک‌سالی حکایت می‌کند - مفهوم ناباروری را به ذهن می‌رساند، خاصه وقتی در پیوند با مادر و ناخلفی می‌آید. یا طفل و بزرگ‌شدنش، مفهوم صورت‌مثالی مادر را تقویت می‌کند. ازسویی با منادا قرار دادن مادر، چهره مقدس و اسطوره‌ای مادر واقعی را ظاهر می‌سازد.

بوم موهوم شب کی تواند شهر خورشید را خراب کند
اگر ای زادگان کوهستان دستتان سنگ را عقاب کند
(حامد، ۱۳۷۲: ۱۴)

شب تداوم سختی‌های روزگار جهاد و حضور حکومت دست‌نشانده روس است. بوم، پرندۀ شب است که هر جای نشیند آنجا به ویرانی می‌جهد. اکنون که افغانستان روی در خرابی دارد، شاعر برای نجات آن، در تهییج کوه‌زادگان، عقاب (سلطان پرنده‌ها) را در برابر بوم قرار می‌دهد. او از مبارزان می‌خواهد، در نبود ابزارهای جنگی، سنگ‌ها را به سوی دشمن چنان پرتاب کنند که به عقاب تبدیل شوند. ازسویی عقاب «مظهر، جانشین و یا قاصد یکی از بزرگ‌ترین خدایان اهورایی است» (شوالیه، ج ۴، ۱۳۸۵: ۲۸۷) و شب نیروی شر. معادله جنگ خیر و شر، به اعتبار تجاوز روس / مقاومت مردم، تصویر شده است. باری، پرتاب سنگ‌ها مبارزه آزادی‌خواهانه فلسطینیان را نیز در ذهن تداعی می‌کند.

۳-۲-۲-آفتاب

آفتاب با نثار نور و حرارت زندگی‌بخش خویش، از جلوه‌های مادرانه طبیعت است و به همین دلیل از آن با اوصافی چون «نیروی متعال کیهانی»، «تجلی خدا» و «چشم روز» و... تعبیر می‌شود. «باروری یکی از کارکردهای مهم خورشید تلقی می‌شود؛ زیرا گرما و نور خورشید آشکارا نیروی زندگی به شمار می‌آید.» (گورین، ۱۳۷۰: ۵۰۱) نماد آفتاب چندوجهی است اما در شعر مقاومت برای خوش‌یمنی، مهر و قدرت آشکارگری، در رسواسازی چهره‌های سیاه فراخوانده شده است. عاصی، خورشید را در جنگ با شب، که

پذیرای هزار معنی است، فرا می‌خواند. شعر زیر در دوره جنگ‌های داخلی - نماد نادانی و ظلمت - سروده شده است:

ماییم و انتظاری، کز آفتاب یاری دیوار شب بریزد، بن بست شب بساید
(عاصی، ۱۳۷۴: ۶۷)

اندام سیاه شب، زندگی را نفس‌گیر کرده است. شاعر، آفتاب را فریاد می‌زند تا آنها را از چنگال دیو شب برهاند. خورشید در شعر زیر رهاننده / پناه‌دهنده از سرما و در هر دو صورت یاریگر و نماد کهن‌الگوی مادر است:

ای آفتاب! هرچه صمیمانه‌تر بتاب / تا نقش‌های روی یخ روزهای رنج / زوتر شوند آب و
گران‌تر ززند خواب (همان، ۱۳۶۷: ۱۸).

شاعر آرزو دارد نقش و نمودهای روزگاران قحطی با نیروی آفتاب آب شوند. در سوی دیگر کلام، آفتاب نماد حقیقت و راستی است و با این نگاه نماد مبارزان راستین ملت نیز می‌تواند باشد که در برابر نقش‌های روی یخ فراخوانده شده‌اند. روزهای رنج، که به سرمای زمستان و قحطی خزان اشاره می‌نماید، چالش‌ها و سختی روزگار جهاد را برمی‌تاباند.

۲-۲-۴- نمودهای منفی کهن‌الگوی مادر

یونگ مهم‌ترین نمادهای شر صورت مثالی مادر را در «جادوگر، اژدها (یا هر حیوانی که توان بلعیدن و درهم‌پیچیدن دارد، مانند اژدها یا مار)، گور، تابوت، مرگ، موجود گوشت‌خوار، آب ژرف، کابوس‌ها و شیطان‌ها» (یونگ، ۱۳۶۸: ۲۵) می‌بیند. درحقیقت بار منفی کهن‌الگوی مادر به هرچیز اسرارآمیز و رمزآلود، سرّی و تاریک اشاره می‌کند؛ مانند مغاک و دنیای مردگان که هرچیزی را می‌بلعد و به‌زعم یونگ همچون سرنوشت هراس‌انگیز و گریزناپذیر است (ن.ک: همان: ۲۷). صورت «مادر وحشتناک» یونگ، در شعر مقاومت در چهره زمین، شهر، شب، فصل، مرگ، دریا، اژدها و... تجلی یافته است.

۱-۴-۲-۲- زمین

از میان سه وجه اساسی که یونگ برای مادر می‌شمارد؛ «مهر مراقبت‌کننده و پرورش‌دهنده، احساسات تند، و اعماق تاریک آن» (همان: ۲۷)، وجه سوم زاینده نیروی شر است. یعنی صورت اهریمنی مادر از اعماق تاریک وجود او برمی‌خیزد؛ زشت، پلید، ناروا و تباه‌کننده.

زمین در اشعار زیر برای بلعندگی و مرگ آوری آن احضار شده و شعر مقاومت با این شیوه چهره سیاه جنگ و خرابی های ناشی از آن را برمی تاباند. کاظمی در مثنوی اُحد ۳، خیانت برخی رهبران جهادی را که زمینه ساز جنگ های داخلی شد چنین می پردازد:

پی آتش، نفسم سوخت، ولی شب تازه ست گفت راوی: شب برف است که بی اندازه ست
گفت راوی: شب برف است، شب خنجر نیز رد پا گم شده در برف گران، رهبر نیز
برف، تنهانه، که با صخره و سنگ افتاده ست و زمین چشمه نزاده ست که توفان زاده ست
(کاظمی، ۱۳۹۰: ۶۶)

با این حساب، پیروزی مجاهدین شروع شب دوباره و زمین مظهر توفان های بلعنده است. خیزش توفان های بلعنده به زاینده گی از اعماق تاریک مادر زمین اشاره می کند. توفان، به سبب بلعندگی و ویرانگری از نیرو های شر زمین است، مظهر منفی مادر مثالی و از نیروهای شر آفرین زمین است. توفان مرگبار با آمدن برف و افتادن صخره و سنگ هیولایی تر شده است.

نه برق نیش پلنگی، نه چشم روشن ماه تمام راه زمین گور و آسمان کوتاه
(مظفری، ۱۳۹۲: ۹۷)

در تراکم سیاهی و تاریکی، آسمان کوتاه شده و زمین یکسره گور گشته است. در تاریکی، ناامیدی جلوه یافته، همچنان که در گورشده گی زمین، ازدهای مرگ متصور است. شاعر با بیان بیدادگری زمین، جنگ های داخلی و حضور رژیم طالبان را نفرین می کند.

۲-۲-۴-۲- وطن

وطن در شعر مقاومت افغانستان یکی دیگر از نمودهای اهریمنی صورت مثالی مادر است. این نمود افغانستان در اثر تجاوز روس و ادامه جنگ و کشتارها شکل گرفته است. شعر مقاومت، جهت بازتاب سه دهه جنگ و فساد در افغانستان، نام آن را در فهرست هیولاهای زیانکار جار می زند. یکی از نمونه ها مثنوی «سقف های بی دیوار» از کاظمی است:

امشب از درد و داغ می میرم کشورم را سراغ می گیرم
کشور ابرهای بی باران کشور قبرهای بی عنوان

کشور سق‌های بی‌دیوار	کشور ازدحام سنگ‌مزار
کشور دود، کشور باروت	کشور مرگ‌های بی‌تابوت
کشور کوه‌های پابرجا	کشور دشت‌های توفان‌زا
کشور گردباد، کشور جنگ	مهد خورشید، زادگاه تفنگ

(کاظمی، ۱۳۹۰: ۱۵)

این شعر در اوج استبداد نیروهای شوروی سروده شده است. شاعر در این سوی مرز وطن، از درد و داغ آوارگی تب کرده و به مرگ می‌اندیشد. در آن سو اما دیارش در اثر جنگ و استبداد ویرانه‌شرافرین گشته است. شاعر با چند تعبیر (ابره‌های بی‌باران، قبرهای بی‌عنوان، و...)، بسیار ساده و روان، اعمال پلید و زیانکارانه مادر مثالی را برتابانده است. گردباد به سبب بلعدگی از مظاهر منفی مادر مثالی است. اما مهد خورشید، نمود مثبت کهن‌الگوی مادر است و اشاره به خراسان قدیم دارد که افغانستان بخشی از آن بوده است. شاعر در آرزوی بازگشت به گذشته پرافتخار وطن است. تفنگ زیانبار است و ابراز اهریمن‌خویی. مقصود از زادگاه تفنگ، خاک آستن‌آشویی است که سال‌هاست دامنگیر این سرزمین است. شاعر در اوج استبداد قشون سرخ با فراخوان چهره‌تباه‌کننده وطن، نیروی فزاینده مرگ را ترسیم می‌کند.

۳-۴-۲- شب

شب از دیگر مظاهر کهن‌الگوی مادر است، که «با یک دست کودکی سیاه (مرگ) و با دست دیگر کودکی سپید (خواب) را نگاه داشته است.» (کوپر، ۱۳۷۹: ۲۲۳) به عبارت دیگر شب همچون نمادهای دیگر دو جنبه دارد: «جنبه تاریک، جایی که کون و فساد صورت می‌گیرد، و جنبه آماده‌سازی برای روز، جایی که نور زندگی از آن بیرون می‌جوشد.» (شوالیه، ج ۴، ۱۳۸۵: ۳۰) همچنین شب تصویری از ناخودآگاه است؛ در رؤیای شبانه ناخودآگاه آزاد می‌شود و جولان می‌کند. در شعر مقاومت به جنبه سیاه و مرگبار شب بیشتر توجه شده است. شب در اینجا مظهر مرگ، فریب، بی‌اعتمادی، ناامیدی، نگرانی، آشفتگی، جنون، ویرانی و... است. شب بیت شعر مقاومت را درنوردیده است:

مگو بسیج شیخونیان به کام شب است یگانه نام درین روزگار نام شب است
(باختری، ۱۳۹۵: ۹۷)

در شیخون - رایج‌ترین روش کشتار گروهی - مفهوم مرگ نهفته است. از بسیج و اقدام به شیخون، صورت شرور و مرگ آور شب رخ می‌نماید. اساساً در ادبیات حماسی، و مآلاً در شعر مقاومت، شب محمل حوادث خونین است. انگیزه‌های شوم و فتنه‌انگیز، کشتارها، آرایش و جابه‌جایی سپاه و کمین‌گیری در شب انجام می‌شود. به گفته نادری:
چو شب آید کسی در کار خون است چراغ زندگی بر دار خون است
(هروی، ۱۳۸۹: ۴۴۴)

خصلت شب در ظلمت او نهفته است. حادثه‌خیزی و فاجعه‌آفرینی رسم دیرینه اوست.

وقتی شب زمامدار می‌شود این‌گونه فرمان می‌دهد:

گفتند گل مروید، این حکم پادشاه است چشم و چراغ بودن، روشن‌ترین گناه است ...
صابون ماه و خورشید صد بار بر تنش خورد اما چه می‌توان کرد؟ شب همچنان سیاه است
ناچار گل مروید، از نور و نی مگوید وقتی به شهر کوران، یک چشمه پادشاه است
(کاظمی، ۱۳۹۰: ۱۰۷)

در این شعر کاظمی به احکام مستبدانه رژیم طالبان اعتراض می‌کند. شب در این دوره نماد نادانی و جهل مرکب است که با روشنی خورشید و ماه همچنان تیره است. «در شهر کوران یک چشمه پادشاه است»، ضرب‌المثل است، اما بنا به تاریخ سرایش و واکنش شاعر به جهل و استبداد بی‌حد و حصر حکومت، این ضرب‌المثل در مقام کنایه به زبان آمده و به خوبی مصداقش را یافته است؛ چه امیرالمؤمنین این حکومت یک چشم بینا داشت.

۴-۲-۲- فصل

همه فصل‌ها و ماه‌ها از مظاهر طبیعی کهن‌الگوی مادراند. «توالی فصول، همچون اهله قمر است و ضرب‌آهنگ زندگی و مراحل مدار حرکت را تقطیع می‌کند: تولد، شکل‌گیری،

پختگی، زوال؛ مراحل این مدار متناسب با نوع بشر و با جوامع و تمدن‌ها است.» (شوالیه، ج ۴، ۱۳۸۵: ۳۹۳) فصل‌ها بنا به ابزارهایی که در دست دارند مثل سرما و گرما و باران و برف، مبدأ زندگی و یا مظهر قحطی‌اند و از این طریق در فهرست کهن‌الگوی مادر قرار می‌گیرند. فصل و ماه در شعر مقاومت سرچشمه کشتارهای خونین، ناباروری، قحطی، خشکسالی، استبداد و بی‌رحمی است. از این میان بهار، که فصل رستاخیز طبیعت و زاینده‌گی است، در شعر مقاومت زاینده‌فجایع و حوادث خونبار است؛ کودتای خونین و پیروزی خونبار مجاهدین که منشأ جنگ‌های داخلی شد، در اردیبهشت به وقوع پیوست. بهار بیش از دیگر فصل‌ها در شعر مقاومت به زشتی و سیاهی متصف گشته و از میان ماه‌ها، اردیبهشت خون‌بارترین است:

کاین ماه گویا/ تا واپسین صحیفه تاریخ/ دیباچه کتاب شقاوت/ آتش‌فشان برزخ تقویم/ و /
چتری فراز مسند نامرد می‌شود (باختری، ۱۳۹۵: ۲۳۱)

باختری در بازتاب فجایع خونین ثور، از این ماه با عناوین دیباچه کتاب نکبت و شقاوت در سراسر تاریخ و آتشفشان تقویم یاد می‌کند تا صورت خونبار این ماه را توصیف کند. دیباچه کتاب شقاوت تعبیر دیگری است از «سالی که نکوست از بهارش پیداست».

آمد آمد باغ زخمی را خزان دیگری خشکسال تازه‌ای، آتشفشان دیگری ...
عندلیب مزده‌ای پر زد؛ ولی تکرار کرد های‌هوی کرکسان را با زبان دیگری
ناگهان از دوزخ اردیبهشت آمد برون اژدهای مست و آتش‌دردهان دیگری
(حامد، ۱۳۷۲: ۸-۹)

هرچند پیروزی مجاهدین در ۸ ثور ۱۳۷۱ افتخارآمیز توصیف شد، اما پس از آنکه مجاهدین به گروه‌های متعدد تقسیم شدند و رودرروی هم قرار گرفتند برخی شاعران این روز را جفت ۷ اردیبهشت قرار دادند. حامد از اردیبهشت با نام «دوزخ اردیبهشت» یاد می‌کند. باغ، افغانستان است که در اثر کودتا و تجاوز شوروی زخمی شده؛ خزان نماد اهریمنی مادر و تجاوز شوروی است. خشکسالی، آتشفشان و باد از ابزارهای خزان و از سپاهیان شراند؛ از این رو، اردیبهشت نماد دوزخی بلعنده شده است. در چنین شرایطی، اگر

پیروزی مجاهدین عندلیب مژده‌ای باشد، «کرکسان» نماد دولت دست‌نشانده کمونیستی است؛ اما این بار روی این لاشه - باغ زخمی - مجاهدین با هم درگیر شده‌اند. شاعر از مجاهدین به اژدهای مستی تعبیر می‌کند که از دل دوزخ اردیبهشت سر برآورده است.

۵-۴-۲-۲-دربیا

دربیا یکی از مظاهر مادرانه طبیعت است. بی‌کرانگی و وسعت ناپیدای آن به دنیای نامحدود ناخودآگاه می‌ماند. «دربیا مادر حیات و زندگی، راز نامتناهی بودن معنوی، مرگ و تولد دوباره و ابدیت امتداد زمان ناخودآگاه می‌باشد.» (گرین، مورگان و همکاران، ۱۳۷۶: ۱۷۵) دربیا تصویر توأمان زندگی و مرگ است؛ به عبارتی وجوه پرورش‌دهنده و حمایت‌کننده و اعماق تاریک کهن‌الگوی مادر، دربیا را در کنار مظاهر خیر و شر مادرانه قرار می‌دهد که وقتی موج و متوحش می‌گردد و قدرت بلعیدن می‌یابد وجودش سرشار کینه و شر می‌شود:

بخوان! / از نیلی تازیانه‌های دورترین دربیا بخوان / که پیچیده بر بی‌پناهی دست و پای جوان /
 رؤیای بازگشت به وطن / گوهروار / از سینه‌اش برون چکید / و در اعماق دریاها / گشت ناپدید
 (تابش، ۱۳۹۱: ۱۱۳)

از مصائب تجاوز شوری و جنگ در افغانستان، آوارگی و سرگردانی مداوم مردم بود. از آن روز مردم این دیار طعم تلخ سرگردانی را تا قعر تاریک دریاها دور دست می‌چشند. شعر مقاومت به یاد می‌آورد که دربیا چگونه تازیانه‌های نیلی‌اش را بر دست‌وپای بی‌پناه آواره می‌پیچاند و او را به اعماق تاریک وجود خویش می‌کشد. پیچیدن تازیانه‌های دربیا بر دست‌وپای مظلوم، از اسارت و زندان نشان دارد و چهره‌آهریمنی دربیا را نیرو می‌بخشد. دربیا در نمادگرایی عمومی‌اش به آب می‌پیوندد که مادر حیات است. «خصیصه‌آسانی آب، خصیصه‌مادری است چنان‌که طبیعت نیز چون آب نماد مادر و زن است.» (باشلار، ۱۳۶۴: ۳۳) از این رو آب که از نمودهای مثبت کهن‌الگوی مادر است، اگر مسموم‌کننده و منجمد شود، در قطار نیروی شر جا باز می‌کند:

آب یخ‌بسته در شوره‌زاران خار محصول این کشتکاران

آبها چهره خون گرفته شهرها سرد و افیون گرفته
 بهره ما از آن فصل دلگیر نیست جز وحشت گرگ کشمیر
 (مظفری، ۱۳۹۲: ۶۴)

در انجماد، مفهوم قحطی و مرگ جای دارد. یخ‌بستگی آب، کشتزاران را تباه کرده و قدرت باروری را از میان برده است، جای گل خار آزارنده روئیده است. آب‌ها که مبدأ زندگی‌اند، در اثر کشتار مردم به دست نیروهای شوروی، خونین شده‌اند. بی‌مهری، شهرها و افیون‌گرفتگی آن زندگی را تهدید می‌کند. شاعر این فصل دلگیر را با وحشت و هیاهوی «گرگ کشمیری» - عبدالرحمان خان جابر - پیوند می‌زند. وحشت درنده‌خویی که زندگی را به خطر و نابودی می‌کشانند. «گرگ کشمیری» به رویدادی در تاریخ معاصر مناطق مرکزی افغانستان اشاره می‌کند؛ آنگاه که مأموران حکومتی برای ایجاد وحشت و ازبین‌بردن بزرگان مردم و به نیت اجرای مهاجرسازی و آوارگی سیستماتیک، لباس‌هایی از پوست گرگ می‌پوشیدند و در هجوم شبانه به خانه‌های مردم، قتل و غارت می‌کردند. شاعر شرایط موجود را به وحشت‌آفرینی تعرض‌های روزگاران پیشین مانند می‌کند.

۳- نتیجه‌گیری

تحلیل انواع داده‌های مظاهر کهن‌الگوی مادر در شعر مقاومت افغانستان نشان می‌دهد که:
 ۱. شعر مقاومت از جلوه‌های تقریباً نامتناهی این کهن‌الگو در دو دسته حقیقی و طبیعی بهره می‌گیرد. مهمترین نمود واقعی کهن‌الگوی مادر، زنی افغانستانی است که در چهره مادر واقعی شاعر و تمام مبارزان هم‌سرنوشت این سرزمین جلوه می‌کند. نمادهای گوناگون طبیعی آن، به اقتضای شعر مقاومت، در دو عنوان «مادر دوست‌داشتنی» و «مادر وحشتناک» ظاهر می‌شوند. مهمترین این نمادها عبارت‌اند از: زمین، وطن، خورشید، آتش، دریا، شب، گور، فصل، مرگ، گرگ و پلنگ. گفتنی است که نموده‌های شر نسبت به نموده‌های سودمند کهن‌الگوی مادر، به اقتضای حال شعر مقاومت، بیشتر جلوه یافته است.

۲. فراخوانی کهن‌الگوی مادر در شعر مقاومت، با توجه به کارکرد تأثیرگذار آن در ناخودآگاه شاعر، مایه در این عوامل دارد: تجاوز روس، کشتار و استبداد حکومت دست‌نشانده او، جنگ‌های داخلی، برادرکشی و معامله‌گری خائنان برای حضور رژیم طالبان. تسلط مستقیم ناآگاه روان در ستایش مام وطن و مادر واقعی یا هر زن افغانستانی که جای مادر شاعر نشسته، خیلی عریان دیده می‌شود و در بازتاب موارد زیر نمودهای کهن‌الگوی مادر نیت‌مندانه فراخوانده شده است: ویرانی، قحطی، ستروندگی و اهریمن‌خویی صورت‌های مادرانه کهن‌الگوی مادر؛ بازگویی درد و اندوه ملت افغانستان جهت رسواسازی عاملین آنها؛ سیاه‌نمایی چهره‌های استعمارگر بیگانه و نکوهش خائنان ملی؛ نکوهش جهل و نفاق‌افکنی؛ روایت درد بی‌وطنی، سرگردانی و بازگشت به اصل/ وطن؛ و تشجیع مبارزان و ستایش قهرمانان و ایجاد حس مشترک در دفاع از وطن.

۳. شعر مقاومت افغانستان با استفاده از الگوهای قدیمی مادرانه مثل حوا، الگوهای رفتاری و تربیتی مثل ناخلفی در ارتباط با مادر و... سرنوشت امروز مردم و تاریخ اکنون میهن را در اعماق سیلان کهن‌الگوها پرتاب می‌کند. با این شیوه شعر مقاومت غنا و ژرفا می‌یابد و تأثیرگذار و ماندگار می‌شود. به عبارتی شعر مقاومت از کهن‌الگوی مادر به‌عنوان شگرد شعری در شعریت بخشیدن و ظرفیت‌سازی کلام خویش بهره‌جسته و زبان روایت محض را نمادین ساخته است.

فهرست منابع

- اسنودن، روث. (۱۳۹۲). مفاهیم کلیدی یونگ. ترجمه افسانه شیخ‌الاسلام زاده. تهران. عطایی.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۵). مقدس و نامقدس. ترجمه نصرالله زنگویی. تهران. سروش.
- باختری، محمدشاه و اصف. (۱۳۹۵). سفالینه‌ای چند بر پیشخوان بلورین فردا، کابل. عازم.
- باشلار، گ. (۱۳۶۴). روانکاوی آتش. ترجمه جلال ستاری. تهران. توس.
- تابش، قنبرعلی. (۱۳۹۱). مجموعه اشعار قنبرعلی تابش. مرکز تحقیقاتی رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

- چهرقانی، رضا. (۱۳۸۱). «نقد و بررسی ادبیات پایداری در شعر پارسی گویان افغان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- حامد، عبدالسمیع. (۱۳۷۷). **بگذار شب همیشه بماند!**. پشاور. میوند.
- حامد، عبدالسمیع. (۱۳۷۲). **از دوزخ اردیبهشت**. بلخ. انجمن نویسندگان.
- خلیلی، خلیل‌الله. (۱۳۷۸). **کلیات اشعار استاد خلیل‌الله خلیلی**، به کوشش عبدالرحی خراسانی، تهران، بنیاد نیشابور، بلخ.
- خلیلی، خلیل‌الله. (۱۳۹۰). **دیوان**. به کوشش محمد کاظم کاظمی. تهران. عرفان.
- رشیدیان، بهروز. (۱۳۷۰). **بینش اساطیری در شعر فارسی**. تهران. گستره.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۳). «ادبیات پایداری». شعر. ش ۳۹. دوره، صص ۴۵-۵۳.
- شایگان، داریوش. (۱۳۸۰). **بتهای ذهنی و خاطره‌ ازلی**. چ ۴. تهران. امیرکبیر.
- شریعتی، علی. (۱۳۵۰). **شهادت**. تهران. حسینیه ارشاد.
- شوالیه، ژان. (۱۳۸۵). **فرهنگ نمادها**. ترجمه و تحقیق سودابه فضایی. در ۵ مجلد، چ ۲. تهران. جیحون.
- صدقه، جان. (۱۳۷۷). «زمین در اساطیر کهن». ترجمه محمدرضا ترکی. شعر. (۲۳): ۱۲۶-۱۳۱.
- عاصی. عبدالقهار. (۱۳۷۴). **از آتش از ابریشم**. نشر ایام بره‌کی.
- فروغ، خالد. (۱۳۹۰). **گام بی توقف شعر پارسی**. کابل. برگ.
- کاظمی، محمد کاظم. (۱۳۹۰). **قصه سنگ و خشت**. چ ۶. تهران. کتاب نیستان.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۸). **رؤیا، حماسه، اسطوره**. چ ۵. تهران. مرکز.
- کوپ، لارنس. (۱۳۹۳). **اسطوره**. ترجمه مؤسسه خط ممتد اندیشه. چ ۲. تهران، نشانه.
- کوپر، جین. (۱۳۷۹). **فرهنگ مصور نمادهای سنتی**. ترجمه ملیحه کرباسیان. تهران. فرشاد.
- گرین، ویلفرد ال و مورگان، لی و همکاران. (۱۳۷۶). **مبانی نقد ادبی**. ترجمه فرزانه طاهری. تهران. نیلوفر.
- مظفری، سیدابوطالب. (۱۳۹۳). **پایتخت پریها (شعر معاصر افغانستان)**. تهران. انجمن شاعران ایران.
- مظفری، سیدابوطالب. (۱۳۹۲). **عقاب چگونه می‌میرد**. تهران. آمو.

- مورنو، آنتونیو. (۱۳۹۲). **یونگ، خدایان و انسان مدرن**. ترجمه داریوش مهرجویی. تهران. مرکز.
- نادری، نصرالله پرتو. (۱۳۸۴). **دهان خون آلود آزادی**. تهران. عرفان.
- هروی، سیدجلیل. (۱۳۸۹). **شعراى عصر حاضر افغانستان**. ج ۲. مشهد. نوند.
- نیکویخت، ناصر، و چهرقانی برچلوبی، رضا. (۱۳۸۹). «شعر پایداری افغانستان از کودتای مارکسیستی تا جمهوری اسلامی». **ادبیات پایداری**. س ۱، (۲): ۳۴۱-۳۶۸.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۸). **ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگو**. ترجمه فرناز گنجی و همکار. چ ۳. تهران. جامی.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۳ الف). **انسان و سمبول‌هایش**. ترجمه محمود سلطانیه. چ ۹. همان.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۳ ب)، **اسطوره‌ای نو، جهان اسطوره‌شناسی IIV**. ترجمه جلال ستاری. چ ۵. تهران. مرکز.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۶۸). **چهار صورت مثالی**. ترجمه پروین فرامرزی. مشهد. آستان قدس رضوی.